

Psychologiczne procesy wychowawczego wpływu na dzieci i młodzież w zmieniających się środowiskach wychowawczych
Psychological Processes of Educational Influence on Children and Adolescents in Changing Educational Settings

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: To point out the validity of the concept developed years ago of four different but complementary psychological mechanisms of educational influence on children and adolescents in explaining educational processes in contemporary educational environments.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The problem is the absence of this concept in the current scientific discourse on education, which may hinder the understanding of the whole spectrum of necessary psychological influences as a condition for the effectiveness of all educational interventions.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: 1. A description and analysis of four universal psychological mechanisms of educational influences. 2. Outlining the context and some of the directions of change in the educational experience of contemporary children and adolescents. 3. Highlighting the main changes in the transmission and reception of educational influences from a psychological perspective.

RESEARCH RESULTS: To emphasize the theoretical and practical usefulness of the concept of mechanisms of transmission of educational influences and their role as a comprehensive system of tools in the context of purposeful activity of educators.

CONCLUSIONS, RECOMMENDATIONS AND APPLICABLE VALUE OF RESEARCH: Re-reflecting on these processes can help understanding and developing the relationship between contemporary educators and the young digital generation in view of the challenges faced by educators of children and young people in the 21st century.

→ **KEYWORDS** **TRANSMISSION OF EDUCATIONAL INFLUENCES TODAY, CHILDREN, YOUTH, UPBRINGING, EDUCATIONAL ENVIRONMENT**

Sugerowane cytowanie: Kubicka, D. (2024). Psychologiczne procesy wychowawczego wpływu na dzieci i młodzież w zmieniających się środowiskach wychowawczych. *Horyzonty Wychowania*, 23(66), 155–164. <https://doi.org/10.35765/hw.2024.2366.15>

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Wskazanie na aktualność rozwijanej przed laty koncepcji czterech odmiennych, ale komplementarnych psychologicznych mechanizmów wychowawczego wpływu na dzieci i młodzież w wyjaśnianiu procesów edukacyjnych we współczesnych środowiskach wychowawczych.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problemem jest nieobecność tej koncepcji w aktualnym dyskursie naukowym na temat edukacji, co może utrudniać rozumienie całego spektrum koniecznych oddziaływań psychologicznych jako warunku skuteczności wszelkich zabiegów wychowawczych.

PROCES WYWODU: 1. Opis i analiza czterech uniwersalnych psychologicznych mechanizmów nadawania i odbioru wpływów wychowawczych. 2. Zarysowanie kontekstu i niektórych kierunków zmian doświadczeń edukacyjnych współczesnych dzieci i młodzieży. 3. Podkreślenie głównych zmian w transmisji i odbiorze wpływów wychowawczych z perspektywy psychologicznej.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Uwydatnienie teoretycznej i praktycznej użyteczności koncepcji mechanizmów transmisji wpływów wychowawczych i ich roli jako kompleksowego systemu narzędzi w kontekście celowej działalności wychowawców.

WNIOSKI, REKOMENDACJE I APLIKACYJNE ZNACZENIE WPŁYWU BADAŃ: Ponowna refleksja nad tymi procesami może pomóc w zrozumieniu i rozwijaniu relacji między współczesnymi wychowawcami a młodym cyfrowym pokoleniem wobec wyzwań, jakie stają przed wychowawcami dzieci i młodzieży w XXI wieku.

→ **SŁOWA KLUCZE** **TRANSMISJA WPŁYWÓW WYCHOWAWCZYCH WSPÓŁCZEŚNIE, DZIECI, MŁODZIEŻ, WYCHOWANIE, ŚRODOWISKO WYCHOWAWCZE**

Wprowadzenie

W dzisiejszym świecie szybkich, a zarazem głębokich zmian technologicznych oraz społeczno-kulturowych coraz wyraźniej są artykułowane oczekiwania, aby wiedza z obszaru nauk o wychowaniu stawała się bardziej pomocna i użyteczna w realizowaniu działalności wychowawczej, jak i samowychowawczej (np. Międzynarodowa Komisja..., 1998; Płopa, 2020). Powstaje jednak pytanie, w jakim zakresie przemiany cywilizacyjne wpływają na refleksje i praktyki w dziedzinie edukacji, czy potrzebna jest rewizja bądź rekonstrukcja koncepcji i pojęć z tego obszaru, czy w obliczu tych zmian ostały się jakieś wcześniej ustalone prawdy i prawidłowości.

Odpowiedź na to pytanie wymaga drobiazgowych analiz porównawczych i nowych badań empirycznych. Nie sposób jednak nie zauważyć, że te sprawy dostrzega i docenia pedagogika, socjologia, psychologia, filozofia, co roku powstaje imponująca liczba opracowań¹.

¹ Por. np. cykl cennych publikacji z serii „Edukacja Jutra” wydawanych przez Oficynę Wydawniczą Humanitas; cykl pod red. M. Dudzikowej i M. Czerepak-Walczak pt. *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, t. 1–5 (2007–2010).

W środowisku nauki umacnia się zatem przekonanie o konieczności przyjrzenia się po raz kolejny wypracowanym dotąd kluczowym pojęciom z tej dziedziny². Wyrazem tej tendencji jest też niniejszy artykuł.

Pierwsza jego część przywołuje nieco zapomnianą koncepcję czterech odmiennych, ale komplementarnych psychologicznych mechanizmów wywierania i przetwarzania wpływów wychowawczych w odniesieniu do dzieci i młodzieży (Gurycka, 1979; Przetacznik-Gierowska, 1994). W części drugiej w dużym skrócie przedstawiono niektóre zmiany rzeczywistości edukacyjnej związane z powszechnym użytkowaniem nowych technologii cyfrowych, a w trzeciej wskazano na możliwości zastosowania omawianej koncepcji do analizy sytuacji i skuteczności zabiegów podejmowanych przez dzisiejszych wychowawców.

Mechanizmy nadawania i odbierania wpływów wychowawczych

Psychologia edukacji sięga swymi pojęciami do istoty procesów wychowawczych, szukając wyjaśnienia, jak i na skutek czego wychowanek akceptuje, poddaje się, ulega oddziaływaniom ze strony wychowawcy (szerzej środowiska wychowawczego). Dla rodzica, nauczyciela czy innego wychowawcy ważne jest natomiast pytanie, jak postępować, aby nakłonić wychowanca do podjęcia czy zmiany danego sposobu zachowania i sprawić, aby nauczył się tego wszystkiego, co w sensie rozwojowym „wciąga go w górę”, zgodnie ze znaczeniem łacińskiego słowa *e-ducere*, od którego pochodzi termin „edukacja”. W literaturze procesy te określa się jako mechanizmy transmisji wpływów specyficznych dla sytuacji wychowawczych. Antonina Gurycka (1979) i Maria Przetacznik-Gierowska (1994) wyróżniły cztery klasy wpływów wychowawczych, cztery podstawowe wzory układów między wychowawcą a wychowankiem, w których wychowanek zdobywa określone doświadczenie osobiste, a sposób jego nabywania decyduje o późniejszym korzystaniu z tego doświadczenia.

Kształtowanie nawyków i przyzwyczajzeń

Pierwszy wzór obejmuje sytuacje, w których wychowawca wyznacza wychowankowi konkretne zadania, nakłania do ich wykonania i ocenia efekty. Korzysta przy tym ze społecznie usankcjonowanej asymetrii pozycji i ról, czyli własnej przewagi nad wychowankiem pod względem wiedzy i władzy. Wychowujący jako ekspert i autorytet w danej dziedzinie wielokrotnie pobudza oczekiwane zachowania w ramach celowo organizowanych zadań, które zostają utrwalone przez powtarzanie, przez skojarzenie z następującą po

² Prace koncepcyjne i badawcze na temat nowego znaczenia czy nowych znaczeń pojęć edukacyjnych w zmienionym środowisku wychowawczym mają jednak na ogół charakter przyczynkarski i są rozproszone w rozmaitych czasopiśmiech czy publikacjach zbiorowych.

zachowaniu przyjemnością/lub uniknięciem przykrości czy wskutek zmniejszenia stanu napięcia. Ten model wychowania jest mocno ugruntowany w psychologicznych koncepcjach uczenia się jako warunkowania.

Psychologiczny mechanizm wychowania w takich sytuacjach polega na kształtowaniu się zasobu nawyków i przyzwyczajzeń, dotyczących zarówno czynności praktycznych, jak i umysłowych, emocjonalnych czy społecznych. Zwłaszcza w przypadku młodszych wychowanków i prostszych czynności jest on bardzo skuteczny i przydatny dla uczenia się wielu potrzebnych umiejętności, przynosi trwałe wymierne korzyści w postaci uformowania się repertuaru działań nawykowych, ułatwiających funkcjonowanie w powtarzalnych sytuacjach życiowych (Włodarski, 1992, s. 50–78). Potocznie mówi się zresztą, że przyzwyczajenia to druga natura człowieka.

Spółeczna presja sytuacyjna

Inny charakter mają oddziaływania polegające na organizowaniu przez wychowawcę sytuacji o cechach wyraźnie inicjujących określone zachowania, włączanie wychowanka w określone interakcje społeczne czy role grupowe i pozostawianie mu swobody w ich realizacji. Zdaniem Guryckiej sytuacja wychowawcza stanowi centralne ogniwo w procesie wychowania, ponieważ właśnie w niej następuje przemiana celu wychowawczego w doświadczenie wychowanka (Gurycka, 1979, s. 137). Oczekuje się, że wychowanek będzie samodzielnie rozwiązywać napotykaną problemy, co ma doprowadzić do praktycznego przyswojenia sobie norm i zasad społecznych, a nawet do reorganizacji czy korekty poprzednich doświadczeń, co nazywane jest uczeniem się przez wgląd.

Praktyka edukacyjna wskazuje jednak, że samo tylko uczestniczenie w pewnych sytuacjach czy odgrywanie ról nie wystarczy, aby zyskiwać odpowiednie doświadczenie społeczne i się doskonalić. Mimo że pozornie wychowawca w tym modelu jest „tylko” organizatorem środowiska, jego obserwacja, monitoring postępów, modyfikowanie niewłaściwych zachowań oraz wsparcie w pokonywaniu trudności są konieczne. Ten mechanizm niesie też ze sobą ryzyko oporu wychowanka wobec presji sytuacyjnej, a także nieprawidłowego jej rozwiązania, czemu powinna zapobiec dyskretna obecność i wsparcie ze strony wychowawcy.

Dostarczanie wzorów

Jeszcze inny model wychowawczego oddziaływania polega na oferowaniu wychowankowi społecznie pożądanych wzorów czynności, przykładów działania czy wzorów osobowych zwanych modelami. Jak mówi stara łaćńska maksyma: „słowa uczą, a przykłady pociągają”. Proponując czy wręcz wskazując wychowankowi określone wzory zachowań osób realnych, postaci historycznych, medialnych, wychowawca subtelnie podpowiada, jak należy postępować, skłania do naśladowania i uczenia się konkretnych

zachowań, scenariuszy zachowań przez obserwację zachowań modeli. Ze strony wychowanka oczekuje się zachowania upodobnionego do wzoru, zachowywania pod pewnym względem takiego samego jak wzór lub co najmniej zbliżenia się zachowaniem lub myśleniem do modelu.

Procesy te zachodzą spontanicznie, w miarę rozwoju dziecka wiernie naśladowanie zewnętrznego zachowania modelu (małpowanie) zamienia się w „zarażanie się” od modelu emocjami i przekonaniem (agresją, serdecznością), zwane modelowaniem symbolicznym (Bandura, 2002). W okresie dorastania tendencja ta przyjmuje formę identyfikacji – przeważnie nieświadomej skłonności do tego, aby być takim samym jak ktoś, kto jest ideałem, wzorem postępowania, marzeniem (Bakiera i Harwas-Napierała, 2016, s. 48).

Nadawanie znaczenia

Innym uniwersalnym schematem postępowania wychowawczego wobec wychowanka jest nadawanie znaczenia różnym osobom, pomysłom, działaniom oraz przypisywanie pierwotnie obojętnym dla jednostki obiektom ważności i wartości. Mechanizm ten jest poniekąd powiązany z wszystkimi poprzednio omawianymi sposobami oddziaływania, ponieważ poprzez stawianie wychowankowi wybranych i pożądaných wychowawczo wymagań, dotarczenie równie wartościowych wzorów osobowych i organizowanie odpowiednich nacisków sytuacyjnych prowadzi do uświadomienia sobie przez wychowanka wagi (ważności) różnorodnych obiektów otaczającego świata, w tym norm i zasad postępowania oraz do uświadomienia (lub odważliwienia) na zawarte w nich wartości. Poprzez takie wychowawcze zabiegi wychowanek poznaje, przeżywa i uświadamia sobie wartości, zasady, normy obowiązujące w danej społeczności i kulturze, a w określonych warunkach przyjmuje je za własne i postępuje zgodnie z tymi zasadami bez żadnej zewnętrznej kontroli (internalizacja).

Procesy te mogą przyjmować kierunek zamierzony przez wychowawcę, zwłaszcza kiedy jest on również dla wychowanka wzorem osobowym, ale pozbawione nadzoru i interwencji ze strony wychowawcy zostają zagospodarowane przez media. Łatwo się bowiem przekonać, jak znaczącą rolę odgrywają one we współczesnym świecie, opłatanym niezliczoną ilością połączeń internetowych. Media dysponują wszystkimi możliwymi sposobami wywierania wpływu na ludzi. Tworzą w ludzkich umysłach obraz świata z jego zagrożeniami i możliwościami. Skupiają uwagę na rzeczach ważnych lub nadają znaczenie rzeczom mało ważnym. Dostarczają modeli zachowań i wzorów osobowych, poprzez nadawanie znaczenia vs dewaluowanie przyzwyczajają do wartości i norm obowiązujących w danym społeczeństwie, kształtują nawyki myślenia i działania, wprowadzają i rozpowszechniają zmiany kulturowe. W ten sposób kształtują osobowość dzieci i młodzieży, a u dorosłych wymuszają ustawiczną readaptację do zmieniających się warunków życia oraz wartości i wzorów kultury.

Opisane wyżej cztery klasy mechanizmów wychowawczego wpływu w praktyce współwystępują w wychowaniu „kolejno, na przemian lub równocześnie w związku

z realizacją różnych celów” (Gurycka, 1979, s. 127), tworząc komplementarne schematy współzależnych działań i dają się od siebie odróżnić tylko teoretycznie. Tym, co je integruje i konsoliduje, są bardziej ogólne lub konkretne cele, ku którym wychowawca prowadzi wychowanka, wykorzystując dane narzędzia wpływu.

Jak cyfrowy świat zmienia realia współczesnej edukacji?

Nowe doświadczenia edukacyjne dzieci i młodzieży³

Edukacja jest procesem społecznym i odbywa się wg reguł wytwarzanych i realizowanych przez całą społeczność rodziców, nauczycieli, uczniów, decydentów oświatowych i inne osoby, które tworzą społeczne otoczenie. Współcześnie otoczenie to powszechnie określa się jako społeczeństwo informacyjne, sieciowe czy cyfrowe. Masowe korzystanie dzieci, młodzieży i dorosłych z mediów cyfrowych dostarcza wszystkim użytkownikom doświadczeń nieporównywalnych z tymi, jakie były udziałem ludzi sprzed zaledwie dwóch dekad.

Cyfrowy świat stał się dla współczesnych dzieci i młodzieży źródłem nowych doświadczeń edukacyjnych. Z perspektywy wychowania jednym z ważniejszych jest możliwość odcinania się w sieci od wpływów dorosłych, co prowadzi do pogłębiania dystansu i osłabiania więzi ze starszym pokoleniem (Tomaszewska, 2012). Nowe doświadczenia to także tworzenie na ogromną skalę grup i społeczności, nowe sposoby zawierania i pielęgnowania znajomości (Aksman i Pułka, 2012), nowe nawyki myślenia, przeżywania i zachowania (Jędrzejewska, 2014), nowe źródła i sposoby budowania tożsamości (Krauze-Sikorska i Klichowski, 2013; Jarczyńska, 2021), samorozwoju i samodoskonalenia (Pyżalski, 2019) i wiele innych. Przywołując zatem cztery opisywane wcześniej modele wychowawczego oddziaływania na dzieci i młodzież, można powiedzieć, że cyfrowy świat generuje nowe nawyki i nowe sytuacje, a także nowe wzory i wartości.

Zmiany celów, warunków i oczekiwań uczestników procesów edukacyjnych

Teoretycy i praktycy wychowania zastanawiają się nad tym, czego obecnie warto uczyć i co warto kształtować w młodym pokoleniu. Mocno ścierają się ze sobą dwie od dawna kontrastowane ze sobą tendencje (Rorty, 1993): nurt socjalizacyjny, który kładzie nacisk na dopasowywanie jednostki do życia społecznego, dopasowywanie jednej generacji do drugiej (np. Dewey, 1972, s. 13), a z drugiej strony coraz silniejszy nurt emancypacyjny,

³ Na ten temat w Polsce i na całym świecie od lat są prowadzone systematyczne interdyscyplinarne badania (np. Dębski i Bugaj, 2019), ale ich omówienie przekracza ramy niniejszego opracowania.

gdzie chodzi raczej o realizowanie przez wychowującego jakiegoś projektu osobowości wychowanka (np. Gurycka, 1979, s. 55). Jednak cele oddziaływania typu wychowawczego zawsze były i pozostaną swoiste: są one ukierunkowane na wywołanie pozytywnych, trwałych zmian w psychice wychowanka, na doskonalenie, wzbogacanie, rozwijanie człowieka, kształtowanie jego osobowości, rozwijanie zdolności, wzbogacanie uczuciowości, poszerzanie kompetencji społecznych, czyli rozwijanie wewnętrznych regulatorów czynności człowieka i w końcu – doprowadzenie go do samodzielnego życia.

Te ogólne stwierdzenia są jednak obecnie wypełniane różną treścią. Dużym zmianom podlegają – przynajmniej deklarowane – cele kształcenia instytucjonalnego (Morańska, 2022) oraz przeważnie rzadko uświadamiane sobie przez wychowawców cele wychowania pozainstytucjonalnego, zwłaszcza w rodzinach i poprzez sieć, gdzie te procesy przebiegają w sposób zupełnie nieznan i przez nikogo niekontrolowany. Zmieniają się też wzajemne oczekiwania obu stron procesu wychowawczego. Znacznym przeobrażeniem podlega instrumentarium środków edukacji, czyli zasób specjalnych materiałów używanych w nauczaniu, w tym narzędzi cyfrowych, a także repertuar sposobów działania (metod nauczania), które umożliwiają skuteczne wywieranie wychowawczego wpływu.

Modele transmisji wpływów wychowawczych we współczesnej rzeczywistości wychowawczej

Jak opisywane przed laty uniwersalne procesy wychowawczego wpływu działają obecnie w zmienionych i zmieniających się środowiskach wychowawczych? Mogłoby się wydawać, że odnoszą się one do dawnej rzeczywistości wychowawczej, o wyraźnie sprecyzowanych rolach wychowawcy i wychowanka i kwestionowanej obecnie idei jednostronnego przekazu „od wychowawcy do wychowanka”, ale nie na odwrót. Mimo to pozostają w mocy, ponieważ wychowywanie odbywa się tylko tam, gdzie jeden uczestnik interakcji kieruje czy ingeruje w zachowanie drugiego, mając na uwadze jego, a nie własne dobro.

Obecnie wyraźnie zaznaczają się jednak zmiany w rozumieniu sytuacji, pozycji, kompetencji, cech osobowych, obowiązków zarówno wychowanka, jak i wychowawcy. Kierunek tych zmian, mówiąc najogólniej, polega na coraz większym upodmiotowieniu obu stron, zrównoważeniu ról, docenianiu potencjału i wkładu obu partnerów w proces wychowawczy oraz podzieleniu odpowiedzialności za jego efekty. Można więc przypuszczać, że procesy wpływu wychowawczego w środowisku rodzinnym, szkolnym, rówieśniczym w wielu aspektach funkcjonują w zmienionej postaci co do proporcji (np. więcej swobody, mniej sztywnych wymagań w środowisku szkolnym) czy treści (inne wzory ról, kompetencji). Ponadto mechanizmy, poprzez które dokonuje się zamierzony wychowawczy wpływ, wydają się dziś o wiele słabsze niż wpływy niezamierzone i socjalizacja poprzez media. Oddziaływania wychowawcze często nie są też ani komplementarne, ani spójne, nie tylko w ramach danego środowiska (np. rodzinnego), ale pomiędzy środowiskami

wychowawczymi, rodziną i szkołą, zwłaszcza między rodziną, szkołą a siecią, wobec której rodzice wydają się niekiedy całkiem bezradni (Mamrot, 2022).

W społecznej świadomości i praktykach wychowawczych koegzystują i mieszają się ze sobą całkiem różne wzory wychowawczych oddziaływań. Tak więc „dobrze się trzyma” wzorzec jednostronnego przekazywania wiedzy i wymagań od mądrzejszego i wiedzącego więcej do wiedzącego mniej, jak i model bardziej symetrycznych partnerskich relacji między wychowankiem a wychowawcą, a nawet model przekazujący wychowankowi całkowitą decyzyjność w jego wyborach i zachowaniach (zob. np. Schonebeck, 2007), co niekiedy prowadzi do całkowitego odwrócenia ról wychowawczych, jak w przypadku parentyfikacji (Schier, 2014).

Wnioski, rekomendacje, aplikacje

Nieustannie powraca jednak pytanie, w jakim zakresie współcześni rodzice i nauczyciele mają wpływ na młode pokolenie, kompletnie zanurzone w cyfrowym świecie (zob. Lange i in., 2023). Czy mogą konkurować z masowym niekontrolowanym oddziaływaniem mediów elektronicznych? Czy mogą pozostawić edukację – jako ważne przeciwieństwo przygotowanie do dorosłego życia – wyłącznie we władaniu czy pod znaczącym wpływem wirtualnego świata i obecnych tam wzorów? Jakie narzędzia psychologicznego oddziaływania można by uruchomić, aby odzyskać łączność z młodym cyfrowym pokoleniem i zintensyfikować procesy edukacyjne w tym środowisku?

Na postawione wyżej pytania nie można dziś udzielić wyczerpujących odpowiedzi, warto jednak spojrzeć na nie właśnie z psychologicznego punktu widzenia, który proponuje wgląd w samą istotę procesów oddziaływania wychowawczego w czterech jego aspektach. Koncepcja psychologicznych mechanizmów nadawania i przetwarzania wpływów wychowawczych oferuje współczesnym wychowawcom jakby przegląd, katalog, rejestr różnych, ale dopełniających się narzędzi wpływu jako pomoc w lepszym zrozumieniu tej nowej edukacyjnej rzeczywistości i w dostarczaniu wychowankom wartościowych doświadczeń z kontaktów z siecią. Na różnych ścieżkach oddziaływania, czyli poprzez stawianie wymagań, organizowanie sytuacji, modelowanie i nadawanie znaczenia, wychowawcy mogą zaznajamiać młode pokolenie z cyfrowym światem, aby stał się on przestrzenią praktykowania życia zgodnego ze społecznością, a jednocześnie zintegrowaną ze światem realnym⁴.

⁴ Rozwinięcie i uszczegółowienie podjętej problematyki jest tematem kolejnego artykułu *Transmisja wpływów we współczesnych środowiskach wychowawczych. Rzeczywistość czy fikcja?* (w druku).

BIBLIOGRAFIA

- Aksman, J. i Pułka, J. (red.) (2012). *Dzieci i młodzież w kręgu oddziaływania mediów i grup rówieśniczych – „w” i „pomimo” czasów ponowoczesnych*. Oficyna Wydawnicza AFM.
- Bakiera, L. i Harwas-Napierała, B. (2016). *Wzory osobowe w rozwoju człowieka*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bandura, A. (2002). Social cognitive theory of mass communication. W: J. Bryant i D. Zilmann (red.), *Media effects. Advances in Theory and Research* (s. 121-155). Lawrence Erlbaum.
- Dewey, J. (1972). *Demokracja i wychowanie. Wprowadzenie do filozofii wychowania* (Z. Doroszowa, tłum.). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dębski, M. i Bugaj, M. (2019). *Młodzi cyfrowi. Nowe technologie. Relacje. Dobrostan*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dudzikowa, M. (2007). Uczyć się od idola. W: M. Dudzikowa i M. Czerepak-Walczak (red.), *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie* (t. 2, s. 217-277). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Gurycka, A. (1979). *Struktura i dynamika procesu wychowawczego. Analiza psychologiczna*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jędrzejewska, A. (2014). *Dzieci i młodzież w sieci zagrożeń realnych i wirtualnych. Aspekty teoretyczne i empiryczne*. Difin.
- Jarczyńska, J. (2021). *Tożsamość młodzieży w świecie mediów cyfrowych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Krauze-Sikorska, H. i Klichowski, M. (red.). (2013). *Świat Digital Natives. Młodzież w poszukiwaniu siebie i innych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Mamroł, A. (2022). Uzależnienia medialne wśród dzieci i młodzieży – czy rodzice jeszcze zwracają na nie uwagę? W: D. Morańska i P. Oleśniewicz (red.), *Współczesne zagadnienia wychowania i kształcenia. Zwrot w stronę edukacji jutra* (s. 127–141). Oficyna Wydawnicza. Humanitas.
- Międzynarodowa Komisja ds. Edukacji dla XXI wieku. (1998). *Edukacja: jest w niej ukryty skarb*. (1998). Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.
- Morańska, D. (2022). Kompetencje jutra. W: D. Morańska i P. Oleśniewicz (red.), *Współczesne zagadnienia wychowania i kształcenia. Zwrot w stronę edukacji jutra* (s. 69–86). Oficyna Wydawnicza Humanitas.
- Lange, R., Wrońska, A., Ładna, A., Kamiński, K., Błażej, M., Jankiewicz, A. i Rostaniec, K. (2023). *Nastolatki 3.0. Raport z ogólnopolskiego badania uczniów i rodziców*. Ogólnopolska Sieć Edukacyjna NASK. <https://www.nask.pl/download/30/4830/ThinkstatRAPORTnastolatki-30ONLINE.pdf>
- Plopa, M. (2020). Posłowie. W: H. Liberska i J. Trempała (red.), *Psychologia wychowania. Wybrane problemy* (s. 471–475). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Przetacznik-Gierowska, M. i Włodarski, Z.Z. (1994). *Psychologia wychowawcza*, t. 2. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pyżalski, J. (red.). (2019). *Pozytywny Internet i jego młodzi twórcy. Dobre i złe wiadomości z badań jakościowych*. Naukowa i Akademicka Sieć Komputerowa.
- Rorty, R. (1993). Edukacja i wyzwanie postnowoczesności (A. Ważyk, tłum.). W: Z. Kwieciński i L. Witkowski (red.), *Spory o edukację. Dylematy i kontrowersje we współczesnych pedagogiach* (s. 96–102). Instytut Badań Edukacyjnych.
- Schier, K. (2014). *Dorosłe dzieci. Psychologiczna problematyka odwrócenia ról w rodzinie*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Schonebeck, H. (2007). *Antypedagogika. Być i wspierać zamiast wychowywać* (N. Szymańska, tłum.). Wydawnictwo Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza.
- Tomaszewska, H. (2012). *Młodzież, rówieśnicy, nowe media*. Wydawnictwo Akademickie Żak.

Włodarski, Z. (1992). Różne poziomy działań człowieka. W: Z. Włodarski i A. Matczak, *Wprowadzenie do psychologii* (s. 50–83). Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Source of funding

Lack of funding sources.

Disclosure statement

No potential conflict of interest was reported by the author(s).
